

TÜSKÉS GÁBOR

MIKES-PROBLÉMÁK

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás irodalmának egyik első, művészileg leghatásosabb képviselője, aki II. Rákóczi Ferencsel együtt legalább fél évszázaddal megelőzte a magyar szellemi élet fejlődését. A kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom és a világ problémáival, s a *Törökországi levelek* a 18. századi irodalom egyik legmodernebb alkotása. Életműve nemcsak a magyar nyelv, irodalom és kultúra, hanem az egész nemzeti örökség kimeríthetetlen forrása. Ez az életmű több mint kétszáz éve foglalkoztatja a költőket, írókat és az irodalomtörténészeket, s Mikes a század egyik legtöbbet kutatott szerzője. Ennek ellenére számos megoldatlan kérdés van munkássága körül, s nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot emberi és írói egyéniségéhez.

Kutatástörténeti megjegyzések

A Mikes-életmű feltárásának története a 18. század végétől napjainkig csak bizonyos megszorításokkal mondható folyamatosnak. A kutatás történetében több megtorpanás tapasztalható,¹ ami erőteljes szelektivitással párosul, elsősorban az életmű terjedelmileg nagyobbik részét kitevő fordítások rovására. A pozitivistá irodalomtudomány filológiájának egyik súlyos mulasztása volt a Mikes-kéziratok szövegkritikai feltáratlansága és kiadatlansága,² s ugyanekkor évtizedekre zsákutcába jutott a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetének vitája. A polgári korszak irodalomtörténészei a *Leveleskönyv* külföldi mintáinak és forrásainak felkutatására összpontosítottak elsősorban, s a kutatás „szellemtörténeti” szakasza magával hozta spekulatív elemek felbukkanását.³ A fordítások sokáig

¹ MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966–1988 (a továbbiakban: MÖM I–VI), itt: I, 380. A kritikai kiadást megelőző szakirodalmat Hopp Lajos feldolgozta a tárgyi jegyzetekben, ezért azt a továbbiakban csak kivételesen idézem. – Köszönöm Bitskey Istvánnak, Szathmári Istvánnak és Szörényi Lászlónak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. A tanulmány a K 81.337 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

² KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Az Egri Ciszterci Gimnázium Értesítője, 1906/7, 3–58; KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*, EPhK, 36(1912), 21–28.

³ VERESS Dániel, *Legendák és tények a Mikes szakirodalomban* = Uő, *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok*, Bukarest, 1976, 5–9. A kötet további fontos tanulmányokat tartalmaz az életmű különböző kérdéseiről.

csak szűk körben váltak ismertté, s egyetlen kivételtől eltekintve egészen a 20. század második feléig kéziratban maradtak. Az ezekre vonatkozó tanulmányok gyakran egymásnak ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket közöltek.⁴ A történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzőinek figyelmét többször elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások, s a források közlésmódja gyakran mutatja az addigi szakirodalom hiányos ismeretét.⁵ A Mikes-kutatás története sem mentes a fölösleges és méltatlan rivalizálástól, egymás munkájának lebecsülésétől, az indokolatlan szembeállításától és leértékeléstől.⁶ Mindezek következtében az eredmények nem mindig épültek egymásra, és hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat. Ennek lehetősége lényegében csak az 1980-as évek végén teremtődött meg, a kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenésével.

A Zolnai Béla által kezdeményezett és Hopp Lajos által megvalósított kritikai kiadás megindulása az 1960-as évek elején új szakasz kezdetét jelzi a kutatás történetében. A kiadás előrehaladásával fokozatosan bontakozott ki a hazai és európai gyökerekből egyaránt táplálkozó, európai rangú klasszikus prózairó képe, s megkezdődött a korábbi időszakból áthagyományozódott értelmezői minták felülvizsgálata. Amikor Szigeti József a kritikai kiadás 3. kötetének megjelenésével egy időben számba vette a kutatás fő irányait, új útjait és módszereit, utalt olyan területekre is, amelyekre még nem értek meg a problémák megoldásának feltételei. Egyben máig ható érvennyel jelezte, „a Mikes-kérdés [...] megmaradt napjainkig izgalmas tudományos feladatnak.”⁷

A kritikai kiadás az utóbbi hatvan év magyar textológiájának kiemelkedő teljesítményei közé tartozik, s a szövegkritikai jegyzeteknek közvetlenül a főszöveg alá helyezésével iskolát teremtett. A kiadásban Hopp Lajos megalapozta az életmű eddigi leghitelesebb olvasatát, s olyan forrásanyagot bocsátott rendelkezésre, amely nagymértékben megnöveli az eddig ismert tények számát, új kapcsolatrendszerbe helyezi azokat, s elősegíti további összefüggések felismerését. A kötetek jegyzetapparátusa értékes személyi, eszme-, intézmény-, nyelv- és fordítástörténeti adattárat kínál, amely megnyitotta a lehetőséget az összehasonlító, műfaji, tárgy- és eszmetörténeti, forráskritikai és más vizsgálatok előtt. A jegyzetanyag beható ismerete elengedhetetlen az életmű további tanulmányozásához, megkönnyíti az egész korszak kutatását, és előfeltétele a korábbinál árnyaltabb Mikes-kép kialakításának.

A kritikai kiadás félidejében, 1978-ban jelent meg a *Magyar remekírók* sorozat Mikes-kötete, benne Hopp Lajos kismonográfia igényű, a munka addigi tanulságait és ko-

⁴ Vö. PENKE Olga recenzióját HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., 2002. c. monográfiájáról: ItK, 107(2003), 608–610.

⁵ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 404–405.

⁶ Vö. pl. KOVÁCS Sándor Iván recenzióját HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., 2000. c. monográfiájáról: Irodalomismeret, 13(2003)/2, 72–75. Továbbá: „A szelíd ironia, a szellemességgé önálló sodó szellem, a társas és a nagyvárosi élet, a csevegés, a divat, a modern udvariasság fogalomkörének és stíluslemeinek magyar irodalmi élete Faludival kezdődik (hozzá képest a különben rokon-érzületű Mikes műkedvelőként hat).” TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása* = UŐ, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., 1961, II, 5–63, itt: 27.

⁷ SZIGETI József, *A Mikes kutatások új útjai és módszerei*, FK, 17(1971)/1–2, 84–102, itt: 84.

rábbi tanulmányainak eredményeit összegző utószavával.⁸ A kiadás lezárását követően Hopp két monográfiában dolgozta fel Mikes életútjának első szakaszát, írói pályakezdését és fordítói munkásságát.⁹ Ezek azonban több éves késéssel, 2000-ben, illetőleg 2002-ben, posztumusz láttak napvilágot, s hatásuk csak napjainkban kezd érvényesülni. Az utóbbi kötettel különösen súlyos adósságot törlesztett a szerző, s a *Leveleskönyv* és a fordítások eddig szinte teljesen ismeretlen kapcsolatáról állapított meg alapvető nyelvi, tárgyi és eszmei összefüggéseket. Helyesbítette az eredetileg összetartozó művek mesterséges szétválasztását, s helyreállította azt az irodalmi, kulturális és konfesszionális egységet, amely természetes létformáját alkotta az életműnek és a korszak kultúrájának.

A kiadásban alkalmazott komplex kutatói módszer fő sajátossága a szemléleti kérdések megközelítése az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szemszögéből minden elérhető forrás mozgósításával. A Zolnai Béla és Kelemen József tanácsainak, valamint a nemzetközi gyakorlatnak a figyelembevételével kidolgozott módszer hatékony eszköznek bizonyult.¹⁰ Egyik újdonsága, hogy Hopp Lajos belehelyezte a *Leveleskönyvet* a társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti összefüggésekbe, a kutatás bázisát kiterjesztette a teljes életműre, s fényt derített Mikes európai kultúrájának hazai gyökereire. A módszer másik újdonsága, hogy megkezdte a Mikes-életmű és II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkássága közti összetett kapcsolatrendszer tisztázását, s az egész életmű tükrében, az erkölcsi, vallási, politikai, filozófiai és esztétikai nézetek együttes figyelembevételével vizsgálta Mikes írói világának alakulását. A harmadik fontos sajátosság, hogy következtetései tendenciája szerint Hopp nem lezárni akart, hanem problémafelvetésre ösztönzött: a korábbi eredmények összegzésével, értékelésével új kérdéseket vetett föl, és új utakat jelölt ki a további kutatásnak.

Eredményei közül kiemelést érdemel, hogy feltárta Mikes írói, lélektani motivációjának gyökereit, s nyomon követte íróvá érésének külső-belső folyamatát, irodalmi tudatának alakulását. Meghatározta a *Leveleskönyv* eszmei súlypontjait és retorikai eszköztárának fő sajátosságait, s bemutatta Mikes irodalmi igényét, nyelvi, stílusbeli célkitűzéseit, társadalomszemléletét és művelődési eszményeit. Körvonalazta erkölcsfilozófiáját, történeti-kritikai látásmódját, s elhelyezte az életművet a korai felvilágosodás áramában. A leveleket az emigráció élete, a politikai események, az ideológiai, személyi és más körülmények összefüggésében vizsgálta, s megkezdte az „apolitikus Mikes” képének lebontását. Rámutatott a *Leveleskönyv* műfaji előzményeire, környezetére és újdonságára, s feltárta a hang- és stílusváltások összetevőit. Felhívta a figyelmet a misszilisek és a *Leveleskönyv* stílusbeli, tárgyi, módszerbeli rokonságára, műfaji kölcsönhatására, s be-

⁸ MIKES Kelemen *Művei*, vál., szöveggond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., 1978, az utószó: 705–842; vö. továbbá HOPP Lajos, *Mikes és világa: Tanulmányok*, Bukarest, 1973.

⁹ HOPP, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet); UŐ, *A fordító* (4. jegyzet).

¹⁰ Zolnai Béla lektori jelentése a kritikai kiadás I. kötetéről az MTA Irodalomtudományi Intézet Archívumában található. MÖM I, 372; Kelemen József 1960. nov. 30-i és 1962. szept. 19-i, továbbá Hazai György 1962. nov. 18-i és N. Kakuk Zsuzsa 1962. okt. 26-i lektori jelentései Hopp Lajos feldolgozatlan hagyatékában található: MTA Irodalomtudományi Intézet, Ilyés Gyula Archívum és Tudományos Műhely (a továbbiakban: MTA ITI IGyA).

mutatta a 18. század végi irodalmi mozgalmak szerepét a levelek első nyomtatott kiadásának megszületésében és a Mikes-hagyomány kialakulásában.

A fordítói életmű bemutatásával és önálló irodalmi teljesítményként való értékelésével Hopp Lajos jelentős mértékben módosította és kiegészítette a korábbi Mikes-képet. Kijelölte a fordítói munkásság irodalmi, nyelvi és művelődéstörténeti helyét, s következtetési szükségessé teszi a 18. század magyar irodalom- és fordítástörténetének újragondolását. Fontos megállapítása, hogy a *Leveleskönyv* terjedelmének közel egynegyedét különféle fordításbetétek teszik ki.¹¹ Meggyőzően érvelt amellett, hogy az adaptációs munka lehetőséget adott Mikes saját helyzetének átgondolására, s hozzájárult társadalomszemléletének modernizálásához. Rámutatott arra is, hogy a lefordított művek társadalombírálatára sokkal erősebb, mint a levelek írójéé. Egy kivételtől eltekintve meghatározta a fordítások még azonosítatlan forrásait,¹² s a lefordított műveket elhelyezte a francia szerzők életművében és a kor esztétikájában. Azonosította a Mikes által használt kiadások többségét, s kísérletet tett a keletkezett fordításkéziratok datálására. Meghatározta a fordítói életmű műfaji és tematikus csoportjait, s kimutatta az írói önállóság nyomait a fordításokban. Feltárta Mikes szerkesztői, adaptációs módszerét, bemutatta tudatos stilsztává érésének folyamatát. A kéziratok javításai alapján megfogalmazott számos nyelvtani, stilisztikai, fordítástechnikai és nyelvhasználati következtetést,¹³ s nyomon követte a folyamatot, melynek során Mikes egyre szélesebb közönség felé fordult fordításaival.

Jelentősen megnehezíti a továbblépést, hogy Hopp Lajos 1996-ban bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg a Mikes-kutatások korszerű tudományos szintézise, s megírásra vár a kutatás historiográfiája. Nehezítő körülmény az is, hogy akadémiai intézeti munkatársként Hopp Lajosnak nem nyílt lehetősége tanítványok nevelésére, speciális ismereteinek és kutatói tapasztalatainak közvetlen, folyamatos átadására. Úgy vélem, ebben a tudománytörténeti helyzetben hasznos lehet a fontosabb megoldatlan kérdések összegyűjtése, kifejtése és kiegészítése új megfontolásokkal. Ez hozzásegíthet a problémák tisztázásához, új kérdések megfogalmazásához, s ösztönözheti a további vizsgálatokat. A kérdések egyik része a rendelkezésre álló forrásanyag új szempontú elemzésével és az eddigi, gyakran külön kezelt eredmények összekapcsolásával, új összefüggésbe helyezésével idővel bizonyára tisztázható lesz. Másik része kiterjedt alapkutatásokkal talán megoldható, míg a harmadik része új források hiányában egyelőre nyitott marad. Fő célom a problémák számbavétele és az eredményesnek ígérkező új kutatási irányok, módszerek bemutatása. Körvonalazom az elvégzendő feladatokat, és néhány konkrét javaslatot teszek a továbblépés érdekében. Megkísérlem úgy összefoglalni a problémákat illető véleményemet, hogy az hasznára váljon a megoldásnak. Nem célom a kérdések teljes historiográfiájának áttekintése, s csak jelzésszerűen utalhatok több, részletes kibontást igénylő témára.

¹¹ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 31–32.

¹² Az utolsó azonosítatlanul maradt forrást meghatározta TŰSKÉS Gábor, *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához*, ItK, 103(1999), 1–26.

¹³ Vö. HOPP Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, MNy, 91(1967), 149–160.

Míg a 60-as, 70-es évek textológiájában, így például a Petőfi és az Arany kritikai kiadás ekkor megjelent kötetekben gyakran nem vagy alig volt szövegkritika,¹⁴ s mai szemmel nézve szükségesnek látszik e kötetek egészének átdolgozása textológiai szempontból, a Mikes kritikai kiadást a szövegkritikai feladatok következetes megvalósítása, egyértelmű jelzésrendszer alkalmazása jellemzi. A kötetek jegyzetanyaga számos alapvető felismerést tartalmaz Mikes kézíratszerkesztői technikájáról, de Hopp Lajos sem tudott megnyugtató választ adni a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetét érintő néhány fontos kérdésre. Így mindenekelőtt ismeretlen a levelek végső megformálásának ideje, s nem tudjuk pontosan, mikor, milyen időközökben történt a koncok másolása az első fogalmazványokról.¹⁵ Részben tisztázatlan az is, hogy a külső körülmények, társadalmi kapcsolatok és érzelmi viszonyok, a levélíró erkölcsi felfogása, személyes habitusa és aktuális lelki diszpozíciója hogyan befolyásolták a levélírást, s miként alakult a levelekben kifejtett személyes reflexió megszületésének és írásos rögzítésének viszonya.

A kritikai kiadás első két kötetében, a tárgyi jegyzetek bevezetőjében Hopp részletesen foglalkozott a levélíró és a fordító írásmódjával, azon belül Mikes központosási, egybe- ill. különírási gyakorlatával, javítástípusaival, íráshibáival, nyelvi, hangrendszerbeli jelenségeivel és helyesíráásával, s megfigyeléseit külön tanulmányban is összegezte.¹⁶ A további kötetekben azonban már nincs ilyen áttekintés. Hiányzik Mikes helyesírásának, írásmódjának az összes mű kéziratára kiterjedő, alapos elemzése, s a kéziratokban található későbbi javítások egy részéről nem volt biztosan eldönthető, hogy azok Mikes-től vagy idegen kéztől származnak-e.¹⁷ Az utóbbi bizonytalanságnak következményei voltak a főszövegre és a jegyzetek megállapításaira nézve. Részben megmagyarázatlanok a központosás, a nagy és kis kezdőbetűk használatának szempontjai, az egybeírás-különírásnak a korban szokatlan következetlenségei.¹⁸ Ehhez járul, hogy Mikes különböző javítástípusai gyakran keverednek szembetűnő másolási hibákkal. A kritikai kiadás lapalji jegyzetei feltűntetik ugyan ezeket, de ez a közlésmód a javítások, íráshibák nagy száma miatt rendkívül megnehezíti az eredeti írásmód folyamatában történő tanulmányozását.

Kelemen József, a kritikai kiadás nyelvi lektora annak idején megkezdte a vízjegyek korábbi vizsgálatának revízióját, s nagyobb tanulmányt tervezett az összes kézirat nyel-

¹⁴ Vö. pl. KOROMPAY H. János, *A szövegközlés megbízhatósága: A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásáról = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, munkatárs TESLÁR Ákos, Bp., 2009 (<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>), 415–421.

¹⁵ MÖM I, 368, 385–386; vö. ZOLNAI Béla, *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez*, EPhK, 40(1916), 90–106.

¹⁶ MÖM I, 349–350, 368–371; MÖM II, 914–924; vö. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet); továbbá HOPP Lajos *A levélíró s fordító írásmódja c. tanulmány töredékkézirata* Hopp Lajos hagyatékában. MTA ITI IGYA.

¹⁷ Vö. pl. MÖM IV, 21–22, 50. jegyzet.

¹⁸ Vö. pl. MÖM I, 369; HOPP Lajos, KELEMEN József, *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái*, MNytr, 101(1977), 338–344.

ve, helyesírása, írásmódja és vízjegyeinek rendszerezése alapján.¹⁹ 1982-ben bekövetkezett halála miatt azonban ez a kritikai kiadás utolsó kötetébe szánt tanulmány nem készült el. Hopp Lajos új eredményeket várt ettől elsősorban a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezéstörténetéhez, s többször sürgette a Mikes-kéziratok nyelvi, stilisztikai javításainak vizsgálatát a teljes eredeti szövegösszefüggésben.²⁰ Nem tartotta valószínűtlennek azt sem, „hogy Mikes írói hagyatékából maradtak még olyan kéziratok dokumentumok Törökországban, amelyek előkerülésük esetén döntő mértékben hozzájárulhatnak a keletkezéstörténet tisztázásához.”²¹

Néhány fordítás esetében felvetődik az eredeti szerzői fogalmazvány esetleges fennmaradásának és hollétének problémája, s továbbra is megoldatlan négy keltezetlen fordítás datálási kérdése.²² *Az idő jól eltöltésének módja* datálása kapcsán, a kritikai kiadás utolsó kötetében Hopp Lajos ismét hangsúlyozta, a fordítások keletkezési idejének meghatározásához fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* vizsgálatában felmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratváltozatokra is kiterjedő elemzése, összekötve a vízjelek revíziójával.²³

Eddig nem történt kísérlet annak megállapítására, hogy a *Leveleskönyv* kéziratának javításai hogyan viszonyulnak a fordításkéziratokban található javításokhoz. Nem tudjuk azt sem, mi az oka annak, hogy fiktív leveleiben Mikes sehol nem utal fordítói munkájára,²⁴ annak ellenére, hogy 1724-től harminc éven át párhuzamosan folytatta a kétféle tevékenységet. Jelenleg arra sincs magyarázat, hogy a különböző fordításokban miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket.²⁵ A fordítások egy részénél nem sikerült megállapítani, hogy az adott műnek pontosan melyik kiadása szolgált forrásul, ezért az ilyen összevetésből levont következtetések a fordítói módszerre nézve csupán feltételes érvényűek.²⁶ Néhány esetben nem lehet pontosan tudni azt sem, mikor, hogyan, kitől jutott Rodostóba a forrásmű Mikes által használt kiadása.²⁷

Meggyőződésem, hogy a *Törökországi levelekkel* kapcsolatos textológiai és filológiai kérdések egy részének megoldása a fordításkéziratokban, illetőleg az ezekkel történő módszeres összevetésben keresendő, s a keletkezéstörténet tisztázását elősegítheti a genetikai kritika további eszközeinek alkalmazása. Ehhez mindenekelőtt szükség van a kritikai kiadás kötetében található lapalji jegyzetanyag kritikai elemzésére és módszeres összehasonlítására a kéziratokkal, különös tekintettel a szövegformálást tanúsító nyelvi,

¹⁹ MÖM VI, 913.

²⁰ Vö. pl. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet).

²¹ MÖM I, 386.

²² MÖM VI, 906–981; HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, MKsz, 102(1986), 283–294, itt: 287–288; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

²³ MÖM VI, 913.

²⁴ MÖM I, 542.

²⁵ Vö. pl. MÖM III, 1086, 591.32. jegyzet; MÖM IV, 735, 34.11. jegyzet, 736, 48.32. jegyzet, 737, 63.15. jegyzet, 738, 69.19. jegyzet, 740, 88.3. jegyzet.

²⁶ Így pl. MÖM III, 967; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 135, 242, 349; MÖM IV, 722–723; TUSKÉS, *Mikes* (12. jegyzet).

²⁷ Így pl. MÖM III, 957; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 161.

stilisztikai javításokra, az íráskép alakulására, a szövegalakulás folyamatának és az értelmezés szintjeinek kapcsolatára. Ezt a munkát nagymértékben megkönnyítheti a *Leveleskönyv* kéziratának tervbe vett digitális hasonmás kiadása, mivel így könnyebben lesznek összevethetők a jelenleg négy különböző gyűjteményben őrzött autográf kéziratok.²⁸ A terv megvalósítása nem problémamentes, s nem véletlen, hogy a hagyományos reprodukciós eljárással tervezett korábbi kísérlet az 1980-as évek közepén a kézirat állapota és különféle technikai nehézségek miatt meghiúsult.

Nyelv- és stílusújítás

A továbblépést ezen a területen mindenképp az nehezíti, hogy nincs megnyugtatóan tisztázva a 18. századi irodalmi nyelv kialakulásának és a korabeli nyelvi norma sajátosságainak kérdése, s a század második felében zajló nyelvi, nyelvfejlesztési törekvések összehasonlíthatatlanul jobban ismertek, mint a század első felének azonos irányba mutató jelenségei.²⁹ Másfelől a *Leveleskönyv* nyelvi, stilisztikai, retorikai szempontból egyaránt rendkívül sokrétű, komplex szövegegyüttes. Ehhez járul, hogy hiányzik Mikes írói korpuszának teljes szótári feldolgozása.

Ma már tudjuk, hogy a tágabb értelemben vett nyelvújítás a 18. század végénél időben távolabbra mutató történeti folyamat, s a népnyelv és az irodalmi nyelv közti szintézis-keresés korai változata, a nyelvi provincializmusok és az egységes irodalmi nyelvi norma küzdelme Mikesnél is megfigyelhető.³⁰ Tudatos értelmezője és cselekvő résztvevője volt a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedére nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordítás-irodalom jelentősége, s kezdtek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.³¹ Mikes választásai a lefordított művek esetében átgondolt döntések eredményeként születtek meg. Pontosán látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban is.

²⁸ Egri Főegyházmezei Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Dési Állami Gimnázium Könyvtára. Vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 11–23; KUNTÁR Lajos, *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelei hasonmás kiadására: Szombathelyi történet a nyolcvanas évek közepéről*, Vas Népe, 39(1994), 225. sz., 1994. szept. 26., 6.

²⁹ MÖM I, 352; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk., bev. BÍRÓ Ferenc, Bp., 2005.

³⁰ SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 269–275; UŐ, *Mikes és irodalmi nyelvünk = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 93–98.

³¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, összeáll. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, 7–39, itt: 27–30.

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Stílusának sajátosságai a fordításokban is megtalálhatók, s a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, s a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, mely szerint Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösi, akár Faludié”.³² Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az az 1999-ben megjelent és a következő évben egyetemi szöveggyűjteménybe is bekerült állítás, mely szerint a fordítások csupán „hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések”, „[a] *Leveleskönyv* fényében [...] szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva”.³³

Mikes egyik kimondatlan célja a nyelvi teljesítmény növelése volt, s irodalmi újszerűsége nagymértékben összefügg prózájának korához mért nyelvi újdonságával.³⁴ Ugyanakkor tisztázatlan, hogy nyelvfejlesztő törekvése mennyire volt tudatos a nyelvi norma felé mutató jelenségekben, milyen szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv nyelvi, stílusbeli modernizációjában, s mivel magyarázható Mikes kortársaiénál kiegyenlítettebb nyelvhasználata. Hopp Lajos megállapítása, mely szerint feltárára vár a mikesi széppróza alakulástörténete a nyelvi, stílusbeli adaptációs folyamattal együtt, az író összes műveinek együttes tanulmányozása révén, ma is aktuális.³⁵

Mikes nyelvről és stílusáról nem készült az egész életműre kiterjedő, összefoglaló tanulmány, s nagyrészt tisztázatlan a Zágon környéki nyelvjárás, a kolozsvári köznyelv és a különböző francia stílusváltozatok hatásának kérdése.³⁶ Hiányzik az alapos nyelvészeti vizsgálat Mikes mondattípusainak meghatározásához, a mondat szerkesztés sajátosságainak pontosabb körvonalazásához, a gálans viselkedésmód és szórakoztatás többretegű nyelvi kódolásához. Ellenőrzésre szorulnak Szabolcsi Bence megállapításai a mikesi prózában jelenlévő zenei hatásokról, próza–vers–zene elemeinek viszonyáról, Mikes stílusának zenei diszpozíciójáról, mondatritmikán alapuló énekszerűségéről, s hogy mindez mennyiben tekinthető a korszakban egyedi jelenségnek.³⁷ A kritikai kiadásban Hopp Lajos igyekezett kielégíteni a nyelvtudomány igényeit, s a kiadás ösztönözte a magyar irodalmi nyelv 18. századi történetét feltáró vizsgálatokat.³⁸ Az időközben e tárgyban született kevés számú elemzés azonban inkább részterületekre összpontosít, és nem aknázza ki teljes egészében a kiadásban rejlő lehetőségeket. Bár a kritikai kiadás

³² SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból = Mikes-émlékiadás*, s. a. r. MIKLÓS Ferenc, Bp., 1906, LVII–LXIII.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen (1690–1761)*, Irodalomismeret, 10(1999)/3–4, 39–51, itt: 51; *ua.* = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, II, Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 582–593, itt: 593.

³⁴ MÖM I, 351.

³⁵ HOPP, *Utószó = MIKES Művei* (8. jegyzet), 817.

³⁶ MÖM I, 349, 369.

³⁷ SZABOLCSI Bence, *Vers- és dallam-émlék a Törökországi levelekben (Adalék a régi magyar próza ritmikájához)*, Magyarságtudomány, 1942, 225–234.

³⁸ Vö. 30. jegyzet; SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 99–104.

jegyzetanyaga számos esetben hozza a francia forrásszövegek megfelelő részleteit, a *Törökországi levelek* és a szépprózai átdolgozások esetében indokoltnak látszik egy új, kétnyelvű kritikai kiadás elkészítése.

A Mikes-szövegek fontos tanulságokat tartogatnak az irodalmi nyelv fejlődéséhez, nyelvi normájának alakulásához helyesírási és hangtani téren egyaránt. Segíthetnek az erdélyi nyelvi norma jellegzetességeinek megállapításában, továbbá annak tisztázásában, érzékelte-e Mikes a nyelvi normát, s az mennyiben hatott rá. A már Hopp által felvetett, ma is válaszra váró kérdések közé tartozik, igazodott-e a székely nyelvjárásból kinövő Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez, s ha igen, milyen hatása tapasztalható ennek a formai, nyelvtani szerkezeti és szókészlet normaterületén.³⁹ További elemzést igényel a megfigyelés, mely szerint „Mikes formai tekintetben mintha elszakadt volna a háromszéki táji nyelvi kötöttségektől, és az ország északkeleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott.”⁴⁰ Megvizsgálandó továbbá a mikesi nyelvben a provinciális nyelvtípusok egymáshoz való viszonya, mivel országosan ható magyar köznyelv hiányában a provinciális (regionális) irodalmi nyelvek belül esnek az irodalmi nyelv határán.⁴¹ Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorikaoktatás hatását, az inventio és a dispositio sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében.

Külön kérdéskört alkot, hogy Mikes nyelvi teljesítményének nyelvalakító szerepe csak jelentős késéssel érvényesült. Ezért nyelvének, stílusának és írásmódjának vizsgálata a halálát követő időszakban kibontakozó nyelvújító mozgalom szemszögéből is fontos feladat.⁴² Hopp Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy Mikes stílusának fontos összetevője a Biblia szókincse, frazeológiája.⁴³ Tisztázásra vár, milyen kapcsolata van Mikes nyelvének a Biblia nyelvével, a Káldi-féle Biblia nyilvánvaló befolyása mellett érvényesült-e benne Károlyi fordításának hatása, s hogyan törekedett az író a Biblia kollektív hangjának egyénítésére. A *Leveleskönyv* esetében tekintetbe veendő a levelek nyelvi cselekvéseinek komplexitása, szerkezete, historicitása és dialogicitása, s hasznosítandók a szociolingvisztika, a kognitív és a pragmatikus nyelvészet által kidolgozott kommunikatív, pragmatikus és más szempontok. Köpeczi Béla utalása Rákóczi és Mikes szóhasználatának rokonságára, azonos kifejezéseire ugyancsak figyelmet érdemel.⁴⁴

A fenti kérdések jelentős részének megválaszolását nagymértékben elősegítené egy, a teljes életmű szó- és kifejezésanyagát feldolgozó Mikes-szótár. A *Magyar nyelvtörténeti szótár* csupán a *Törökországi levelek* szó- és szólásállományát tartalmazza, a szöveghe-

³⁹ MÖM I, 353; HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 822–823.

⁴⁰ *Uo.*, 820–821.

⁴¹ *Uo.*, 822; vö. VÁRADI-STERNBERG János, *Mikes Kelemen nyomában Kárpátalján = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 105–110, itt: 108.

⁴² MÖM I, 348.

⁴³ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 823–824.

⁴⁴ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 22–33, itt: 26.

lyesség tekintetében erősen kifogásolható 1794-es kiadás alapján,⁴⁵ mai szemmel nézve meglehetősen pontatlanul, *A magyar nyelv nagyszótárának* korpuszában pedig az 1772-es alsó időhatár miatt Mikes életműve nem szerepel. A Mikes-szótár elkészítésének gondolatával már Hopp Lajos foglalkozott, s Szathmári István nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet egy ilyen munka jelentőségére, „amely stíluszótár is lehetne egyben”.⁴⁶ Ez a feladatkijelölés ma is időszerű. A szótár megvalósítása az irodalom- és a nyelvtudománynak egyaránt érdeke, s a két tudományág átgondolt összefogásával képzelhető el. Egy ilyen szótár egyedülálló forrásbázist kínál a további kutatásoknak, jelentősége vitathatatlan. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadására épülhet.

Az OTKA-pályázat⁴⁷ keretében tervbe vett vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy felhasználva az elektronikus szövegfeldolgozás és adatbázis formájában való közzététel lehetőségeit, nem korlátozza a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőséget biztosít a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségeket nyit meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és eszmetörténeti kutatások előtt. A fentiek tükrében nem lehet kétséges, hogy a Mikes-filológia és -textológia eddigi eredményeinek meghaladása nem kis mértékben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segédeszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, s hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi sajátosságainak jobb megismeréséhez.

Műfaj- és tárgytörténet

A *Törökországi levelek* műfajáról lényegében kialakult az egyetértés az utóbbi évtizedekben, s ma már senki nem vitatja, hogy olyan fiktív levélgyűjteményről van szó, melynek fő rendező elve a levelek kronológiája. Ez a meghatározás azonban részben elfedi a levelek tartalmi és formai komplexitását, s Barta János már az 1960-as években felhívta a figyelmet a gyűjteménynek a regényműfaj felé mutató vonásaira.⁴⁸ Kibédi Varga Áron továbbment ebbe az irányba, amikor úgy vélte, hogy a leveleket átfogó „mitikus struktúra”, a fiktív néne alakjának megteremtése „a nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt, s Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját”, a re-

⁴⁵ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 826.

⁴⁶ SZATHMÁRI, *Mikes és irodalmi nyelvünk* (30. jegyzet), 98.

⁴⁷ K 81.337 számon, 2009. szept. 15-i határidővel benyújtott OTKA-pályázat.

⁴⁸ BARTA János, *Mikes Kelemen* = Uő, *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1966, 7–42; vö. továbbá HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, MTA I. OK, 15(1960), 129–152.

gényt.⁴⁹ Ehhez a felfogáshoz csatlakozott Cinzia Franchi, a *Leveleskönyv* olasz fordítója, aki szerint a kétségtelenül írói nézőpont, a követett motívumok folyamatossága a regényesség elemeit képviseli a levélműfajon belül, s a mű „a magyar regény kiindulópontjára”-nak nevezhető.⁵⁰

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a levélregény a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább elfogadott, tág meghatározás szerint olyan részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁵¹ A francia levélregény, melynek korai példáit elvben Mikes is ismerhette, rendkívül összetett, számos típusra és altípusra tagolható forma, több rokon és érintkező műfajjal, nehezen besorolható határesetekkel. Gyökerei az újabb kutatások szerint 14–17. századi európai előzményekre nyúlnak vissza;⁵² ezek között több olyan mű található, mely jelzi az első levélregények szoros kapcsolatát a Mikes is ösztönző levélmintakönyvekkel és gáláns levélgyűjteményekkel.⁵³ Tisztázásra vár, hogy Mikes műfajválasztását az utóbbiakon kívül valóban motiválták-e a francia levélregény előzményei és korai példái, s műve – ha fenntartásokkal is, de – besorolható-e ennek a műfaji hagyománynak a környezetébe. Elvégzendő feladat a fiktív levélgyűjtemény korabeli európai műfaji kontextusának feltárása, s hiányzik a módszeres összevetés a francia levélgyűjtemények és levelezés-kézikönyvek anyagával.

Az újabb kutatások hívták fel a figyelmet a levélműfaj egyik megkülönböztető sajátosságára, a félig feltárás és félig eltakarás módszerére, a hiteles láttatás igényének és a láttatás szubjektivitásának kettősségére.⁵⁴ Bitskey István megfigyelése szerint a *Leveleskönyv* jellemző vonása a „líraiság”, a személyesség, azaz a szubjektum, az írói egyéniség érzelmi állapotának tudatos megmutatása.⁵⁵ A gyűjtemény e felfogás szerint lényegében Mikes „lírai önéletrajza”, melynek sajátos hangulati egysége van, s amely magában foglalja az emigráció érzelmi életének történetét. Fontos lenne megvizsgálni, milyen egyéni

⁴⁹ KIBÉDI VARGA Áron, *Mikes mítoszai = Az embernek próbája: Emlékkönyv. Kiadja a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*, Amsterdam, 1976, 31–35.

⁵⁰ Cinzia FRANCHI, *Európai utas, Erdély szerelme = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., 2007, 579–588, itt: 588.

⁵¹ KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle: Approches historique et formelle (Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig)*, doktori (PhD) értekezés tézisei, Debreceni Egyetem, 2005, 6–9.

⁵² Krisztina KALÓ, *Interférences littéraires européennes à la naissance du roman épistolaire français = Concordia discors vs. discordia concors*, ed. Gina MĂCIUCĂ, Suceava, Ștefan cel Mare University Press, 2009, 47–55.

⁵³ Így pl. Gabriel de GUILLERAGUES, *Lettres portugaises*, Paris, 1669; vö. Uő, *Lettres portugaises traduites en français*, IV = *Lettres portugaises, Lettres d'une Péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. Bernard BRAY, I. LANDY-HOUILLOIN, Paris, 1983; Gerhard SAUDER, *Briefroman = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, I, Hrsg. Klaus WEIMAR, Berlin–New York, 1997, 255–257; ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, EPhK, 45(1921), 39–43, 90–104; 46(1922), 25–32.

⁵⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágónba*, Holmi, 19(2007), 531–571, itt: 538.

⁵⁵ BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 67–70.

eszközökkel hozta létre Mikes a saját önarcképét („image de soi”) a levelekben, hogyan formálta meg a fiktív címzett alakját, milyen módon konstruálta meg újra és újra az elbeszélés tárgyát, s van-e változás mindezekben az évtizedek során. Feltárára várnak a levelekben alkalmazott fiktív dialógus, azaz a látszólagos kölcsönösség megalkotásának technikái, továbbá az, miként kezelte Mikes a múltat, a jelent és a jövőt, s hogyan módosult a viszonyulása ezekhez. Ugyanakkor továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül a levélgyűjtemény kapcsolódási pontjai a napló, az emlékirat és az esszé műfajával, mivel e szövegtípusok határai tartalmi és formai jegyek tekintetében – ugyanúgy, mint Mikesnél – történetileg is gyakran elmosódnak.⁵⁶

A műfaji problematikában nem téveszthető szem elől, hogy Mikes önálló fordításai széles műfaji skálán helyezkednek el, s a szépprózai átdolgozások mellett megtalálhatók köztük az erkölcsnevelő értekező prózához, az elmélkedő didaktikus kegyességi prózához és a klasszikus történeti értekező prózához tartozó művek.⁵⁷ Külön vizsgálatot igényel, hogy a lefordított művek műfaji sajátosságai hogyan, milyen áttételekkel szűrődtek be a *Leveleskönyv*be, s Mikes mennyiben törekedett ezek integrációjára.

⁵⁶ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, It, 2(1913), 260–271. Veress Dániel hívta fel a figyelmet Mikes önálló mini-esszéjére a *Keresztényi gondolatok* c. fordításának függelékében: VERESS Dániel, *A szóhor-dásról: Irodalmi adalék Rodostó lélektanához* = Uő, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 85–103. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Szilasi László hipotézise, mely szerint a modernitás új típusú szubjektívizmusának, új személyiségseményének megjelenése miatt a magyar nyelvű regény története Bethlen Miklóssal, sőt talán már 17. századi emlékiratíró társainak szövegeivel elkezdődik. SZILASI László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK 101(1997), 217–234, itt: 234. A levélműfajhoz vö. W. G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Tübingen, 1994, 60–76; *Der Brief in der österreichischen und ungarischen Literatur*, Hrsg. András F. BALOGH, Helga MITTERBAUER, Bp., 2005. Francia nyelvterületen száz évvel azután, hogy Gustave Lanson pszeudo-műfajnak minősítette és lényegében kizárta az irodalom köréből a levelezéseket, a levél új módszereket alkalmazó, önálló kutatási területté vált az 1990-es években. Az irodalomtörténészek mellett módszeresen foglalkoznak vele a kommunikációelmélet, a retorika-, mentalitás- és társadalomtörténet, a pszichológia és a pszichoanalízis képviselői; Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Épistolaire néven tudományos társaság létesült, s forráskiadások, monográfiák, tanulmánykötetek, tematikus folyóiratszámok, konferenciák és egyetemi szemináriumok sora jelzi a megerősödött érdeklődést. Lásd pl. Edme BOURSALUT, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, édition préfacée, établie et annotée par Bernard BRAY, Paris, 1994; *Voltaire et sa « grande amie » : Correspondance complète de Voltaire et de Mme Bentinck (1740–1778)*, éd. Frédéric DELOFFRE, Jacques CORMIER, Oxford, 2003; Bernard BRAY, *La Louange, exigence de civilité et pratique épistolaire au XVIIe siècle, XVIIe siècle*, 42(1990), No 167, 135–153; *Expériences limites de l'épistolaire : Lettres d'exil, d'enfermement, de folie*, éd. A. MAGNAN, Paris, 1993; *Revue d'Histoire Littéraire de la France : Images de Madame de Sévigné*, 96(1996), No 3 (tematikus szám); Benoît MELANÇON, *Sevigne@Internet : Remarques sur le courrier électronique et la lettre*, Montréal, 1996; *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*, sous la direction de Bernard BRAY et Christoph STROSETZKI, Paris, 1995; Luc VAILLANCOURT, *La Lettre familière au XVIe siècle : Rhétorique humaniste de l'épistolaire*, Paris, 2003; Bernard BRAY, *Épistoliers de l'âge classique : L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers*, études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile RICHARD-PAUCHET, Tübingen, 2007.

⁵⁷ VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító* = *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 71–76; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

A tárgy történeti kutatásoknak adhatnak feladatot a *Leveleskönyv* azon elbeszélései, melyek forrásait mindeddig nem sikerült azonosítani. Az antik, középkori és humanista eredetű elbeszélő témák, motívumok többségének eredetét már tisztázta a kutatás,⁵⁸ de így is maradt mintegy húsz történet, melyek forrása ismeretlen vagy bizonytalan. Arra sincs kielégítő magyarázat, hogy miért adott elő Mikes néhány történetet kétszer is, különböző részletességgel. Így például az antik történeti tárgyú elbeszélések közül kiderítetlen a forrása a koronáját először fiának átadó, majd mégis visszavenni akaró római császár történetének (54. levél).⁵⁹ Ismeretlen a közvetlen forrása a Korach-féle lázadás bibliai szövegéhez fűződő agáának, mely szerint Áron először elveszi egy szegény özvegyasszony juhának gyapját, végül az egész juhót eltulajdonítja (90. levél).⁶⁰ Ugyanez a helyzet a középkori Pilátus-mondák azon részletével, mely szerint Pilátus kétszer Krisztus varrás nélkül való köntösében jelenik meg az őt megbüntetni akaró római császár előtt, aki mindkét alkalommal büntetlenül elbocsátja, harmadszor azonban – mivel most más köntöst vett fel – száműzetésbe küldi (95. levél).⁶¹

Az egyházi vonatkozású elbeszélések közül nem ismerjük a közvetlen forrását a tengeren a hajó után futó szent remete és az őt helyes imádságra tanítani akaró püspök (206. levél),⁶² valamint a Konstantinápolyba menő szent pápa és a lovát neki adó asszony történetének (57. és 204. levél).⁶³ Ugyancsak bizonytalan a közvetlen forrása Angilbert és Berta számos feldolgozásban közkézen forgó, nemzetközileg elterjedt históriájának (103. és 200. levél).⁶⁴ A föltehetően novellai eredetű, ismeretlen forrású elbeszélések közé tartozik a féltékeny férj által színleléssel próbára tett asszony (66. levél),⁶⁵ a vadaskertjében véletlenül egy szarvast megölő szolgán véres bosszút álló olasz úr (94. levél),⁶⁶ valamint az erdőben, álmában megtámadott kisasszony és három szeretőjének (94. levél)⁶⁷ története. Ismeretlen az eredete az V. Károly spanyol király brüsszeli vendégségé-

⁵⁸ Vö. pl. KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, EPhK, 33(1909), 257–277, 334–345; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 32, 70. jegyzet. A *Leveleskönyv* elbeszélő témáinak és motívumainak tárgyalásánál a kritikai kiadásban Hopp Lajos nem idézi György Lajos kézikönyvét, amely a Mikesnél előforduló témák és motívumok egy részének számos további hazai és külföldi előfordulását sorolja fel. GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934.

⁵⁹ MÖM I, 532. A továbbiakhoz vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 70–71.

⁶⁰ MÖM I, 632–633.

⁶¹ MÖM I, 640.

⁶² MÖM I, 796. Az elbeszélés különféle változatai egyaránt ismertek a zsidó, a keresztény és a mohamedán hagyományban; a keresztény változatok többnyire Szent Ambrus püspök alakjához kapcsolódnak. Vö. TAMAR ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, 1991, 62–63; UŐ, *The Heart is a Mirror: The Sephardic Folktales*, Detroit, 2008, 439. Magyarországi előfordulásaihoz vö. pl. KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., 1902, 76–77, nr. 315; VÖRÖSMARTY Mihály, *A szent ember = Uő Összes művei*, III, *Kisebbségi költemények (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., 1962, 119–124, 438–450; *Képviselőházi napló*, 1906–1908, XV. kötet, 240 (Nagy György felszólalása a 264. országos ülésen 1908. jan. 24-én).

⁶³ MÖM I, 540.

⁶⁴ MÖM I, 786–788. A forrás a *Le Spectateur* vagy Bayle.

⁶⁵ MÖM I, 572.

⁶⁶ MÖM I, 638.

⁶⁷ MÖM I, 639.

ben előkelő ülőhelyért versengő két asszony közti igazságtévés (94. levél) és a görögkeleti paptól furfangos módon borhoz jutó német katonák históriájának (146. levél).⁶⁸

Négy, ismeretlen forrásból merített elbeszélés francia eredetre utal. Az elsőben egy francia városi bíró íródeákjának illetlenség miatt elbocsátott menyasszonyát egyre előkelőbb férfiak veszik feleségül, s végül Casimirus lengyel királynak lesz titkos felesége (55. levél).⁶⁹ A másodikban egy tengeri tolvajok által elrabolt francia ifjút férfiruhába öltözött jegyese szabadít meg a török fogságból (77. levél).⁷⁰ A harmadikban egy francia úr éppen eltemetett feleségét várja vacsorára (100. levél),⁷¹ míg a negyedikben a spanyol követnek szánt drága, de haszon nélkül való ajándékként saját kápolnájának odaadását javasolják a francia királynak (118. levél).⁷² Ugyancsak ismeretlen, ill. bizonytalan két, történeti eseményhez kapcsolódó elbeszélés közvetlen forrása: a Szulimán szultán által megöletett Ibrahim nagyvezér históriájáé (97. levél) és a várnai csata kimenetelét eldöntő szentelt ostya legendájáé (203. levél).⁷³

Az ismeretlen forrásból merített elbeszélések egyik része nagyon speciális jellegű, s szélesebb körű európai elterjedésük és hosszabb hagyományozódásuk nem kimutatható. Másfelől több nemzetközi vándortéma található közöttük, ezért érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás vonatkozó eredményeit. A források azonosítása révén tovább bővíülhet Mikes olvasmányainak köre, s megismerhetővé válhat a szövegek eredeti kontextusa. Ez új oldalról világíthatja meg Mikes adaptációs módszerét, fordítói és levélszerkesztői invencióját, aktuális erkölcsi, világnézeti mondanivalóját.

Személyiség- és eszmetörténet

Az alapvető nehézséget itt az okozza, hogy csak kevés közvetlen és megbízható forrás áll rendelkezésre Mikes életéről. Míg az életpálya első feléről készült monográfia az elsődleges adatok hiánya miatt jelentős részben közvetett forrásokra épül,⁷⁴ az életpálya rodostói szakasza módszeresen feldolgozatlan. Veress Dánielnek a Mikes-szakirodalom figyelembevételével készült, 1972-ben kiadott életrajzi kísérlete és kalauza a *Leveleskönyvhöz* az elsők között hasznosította a kritikai kiadás addig megjelent köteteit.⁷⁵ Ebben a családi, történeti, társadalmi, lélektani és más összetevők figyelembevételével átfogó kép megalkotására törekedett, a franciaországi ösztönzések mellett meggyőzően hangsúlyozta a szülőföld és a lengyelországi tartózkodás hatását, s folytatta az „apoliti-

⁶⁸ MÖM I, 639, 715.

⁶⁹ MÖM I, 534.

⁷⁰ MÖM I, 600.

⁷¹ MÖM I, 657.

⁷² MÖM I, 685.

⁷³ MÖM I, 649–650, 791–792. A forrás Guillet vagy Ricaut.

⁷⁴ HOPP, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet).

⁷⁵ VERESS Dániel, *A rodostói csillagnéző: Kalauz Mikes Leveleskönyvéhez*, kismonográfia, Kolozsvár, 1972; vö. továbbá UŐ, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet).

kus Mikes” hamis képének lebontását. A történeti adatokra épülő, hiteles és teljes pályakép azonban továbbra is várat magára, amely pedig egyaránt nélkülözhetetlen Mikes intellektuális fejlődésének megértéséhez és a részletes személyiségrajz elkészítéséhez.

Nem tudjuk pontosan, hol, mikor, hogyan és kitől tanult meg Mikes franciául, s ki volt az a francia tanító, akit Rákóczi Párizsban tartott apródjai számára.⁷⁶ Nyitott kérdés, volt-e szerepe, s ha igen, milyen, a naplóról Szathmári Király Ádám 1717-es távozásának az emigrációból a *Leveleskönyv* elkezdésében. Kovács Sándor Iván erre vonatkozó feltételezése, mely szerint Mikesben Szathmári Király távozása „szabadította fel” a levélíró,⁷⁷ további vizsgálatot igényel. A kutatást eddig alig foglalkoztatta a kérdés, hogy Mikes napi gondok, alkotás-lélektani összetevők vagy más okok miatt fordult a levelektől fokozatosan a fordítások felé.

Szigeti József már 1971-ben felhívta a figyelmet Mikes egyéniségének, gondolatrendszereinek ellentmondásaira, így például a szerénység ruhájában jelentkező erős öntudatára, gondviselés-felfogásának és istenhitének változására, a reális és irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére.⁷⁸ Utalt arra, hogy ez az ellentmondásos egyéniség és világlátás tükröződik az életműben, többek között a műfajválasztás kérdéseiben. Felhívta a figyelmet arra is, hogy Mikes társadalmi, vallási, erkölcsi és irodalmi nézetei modernebbek Rákócziénál és Bethlen Miklósénál, s fatalizmusa nem egyszerűen lemondás a tevékenységről, hanem ésszerű belenyugvás a már bekövetkezett eseményekbe. Hangsúlyozta azt is, hogy Mikes álláspontja a felkelés megítélésében több ponton eltér Rákócziétól, nem volt kritikátlan a fejedelemmel szemben, s megőrizte belső függetlenségét. Mindezek tudatában Hopp Lajos joggal emelte ki összefoglaló tanulmányában, hogy Mikes gondolkodásmódjának, társadalmi eszmélkedésének változása, „a változás mibenléte, a bonyolult és kevésbé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli.”⁷⁹

Ugyanebbe az irányba mutat a megfigyelés, mely szerint Mikes irodalmi és erkölcsi szemlélete a *Leveleskönyv*ben jóval modernebb, mint fordításaiban,⁸⁰ s hogy az ún. „rodostói janzenizmus” nem kezelhető többé egységes képződményként.⁸¹ Részletes elemzést igényel az epikai diskurzus keretébe illesztett morális reflexiók rendszere a levelekben, s feltárássra vár Mikes kapcsolata a francia moralista hagyománnyal és aforisztikával. Nem ismerjük pontosan erkölcsiségének forrásait és összetevőit,⁸² a gondviselés-hit és a cselekvő emberi akarat viszonyának változását.

⁷⁶ ZOLNAI, *Mikes és a francia szellemi élet* (53. jegyzet), 42.

⁷⁷ KOVÁCS (6. jegyzet).

⁷⁸ SZIGETI, *A Mikes kutatások* (7. jegyzet).

⁷⁹ HOPP, *Utószó* (35. jegyzet), 800.

⁸⁰ MÖM IV, 745.

⁸¹ TORDAI Zádor, *A rodostói janzenizmus = Filozófiai tanulmányok*, írták BALÁZS Sándor és mások, Bukarest, 1957, 239–256.

⁸² Vö. KILIÁN István, *Mikes vallásossága a levelek tükrében = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 77–82; Uő, *Mikes Kelemen hite és erkölcsisége*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 26(1991)/1, 77–84.

Az utóbbi kérdések már átvezetnek a szorosabb értelemben vett eszmetörténeti problémákhoz. Ezek közül a rodostói könyvtárat említtem elsőként, amely Zolnai Béla rekonstrukciós kísérlete óta meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban, mivel összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszát, s közös forrásként szolgál Rákóczi és Mikes irodalmi munkásságának, eszmevilágának vizsgálatához.⁸³ Időközben bizonyosságot nyert, hogy olyan művek is megvoltak Rodostóban, amelyek az 1736-os könyvjegyzékben nem találhatók.⁸⁴ Hopp Lajos 1986-ban sürgette a rodostói könyvanyag funkcionális, kritikai vizsgálatát, ami Rákóczi vonatkozásában Köpeczi Béla 1991-es monográfiájával jórészt megvalósult.⁸⁵ Külön kérdéskört alkot az 1717 után Rodostóba jutott könyvek, a lehetséges könyvküldők és kölcsönzők problémája.⁸⁶ *A fordító Mikes Kelemen* című posztumusz Hopp-monográfiából sem kapunk választ a kérdésre, „hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején.”⁸⁷ Erre nézve épp a legújabb kutatások szolgálnak bizonyos támpontokkal.

Ma már tudjuk, bár még nem minden kutató számol azzal, hogy a rodostói könyvlista nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza.⁸⁸ Zolnai rekonstrukciója óta kerültek ugyan elő bizonyíthatóan vagy nagy valószínűséggel rodostói eredetű könyvek, a könyvtár sorsáról azonban semmi biztosat nem derített ki a kutatás, s arra sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hova juthatott ez a könyvanyag.⁸⁹ A konstantinápolyi Galata, Pera, továbbá Grosbois és Magyarország sem zárható ki a lehetőségek közül; Galatában a lazaristák és a jezsuiták rendháza egyaránt számba jöhet. Amikor Hopp Lajos 1971-ben Isztambulban járt, az ayazpasai jezsuita rendházban nem sokkal odaérkezése előtt hunyt el Vendel János magyar származású jezsuita, akinek volt magyar nyelvű hagyatéka, ehhez azonban nem sikerült hozzájutnia.⁹⁰ Ugyanő átvizsgálta Kultsár István megmaradt hagyatékának hozzáférhető részét a komáromi (Szlovákia) Városi Könyvtárban, de nem talált rodostói eredetű könyveket.⁹¹ A kritikai kiadás első kötetében jelezte, hogy a „rodostói relikviák” föltárása még nem fejeződött be, az említett monográfiában pedig megismételte: a rodostói magyarok hagyatékának „[e]gyes darabjai bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak.”⁹² Véleményem szerint érdemes lenne újabb kísérletet tenni a rodostói jegyzéken feltüntetett művek

⁸³ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., 1926 (klny.: Magyar Bibliofil Szemle, 1925/26).

⁸⁴ KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai*, Erdélyi Tükör, 3(1991), december, 3. sz., 16–17, itt: 17.

⁸⁵ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 293; KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, 467–569.

⁸⁶ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 290.

⁸⁷ Vö. PENKE Olga recenzióját (4. jegyzet), 610.

⁸⁸ Vö. HOPP Lajos recenzióját KÖPECZI *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet) c. monográfiájáról: MKsz, 111(1995), 336–343.

⁸⁹ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 288.

⁹⁰ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 416. A tanulmányútról készített hivatalos beszámolója szerint Hopp Lajosnak nem volt lehetősége levéltári, könyvtári kutatásra. A beszámoló lelőhelye: MTA ITI IGYA.

⁹¹ Lásd 88. jegyzet.

⁹² MÖM I, 393; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 15.

Mikes által is használt példányainak megtalálására. A jegyzék Zolnai Béla által fel nem ismert tételei közül is nagy valószínűséggel további címeket lehet azonosítani.

A kritikai kiadást megelőzően a kutatás kevés figyelmet fordított a *Leveleskönyv* török szóanyagának magyarázatára. Hopp Lajos feldolgozta ezt a szóanyagot a jegyzetekben, s Hazai György külön tanulmányt készített a levelek török vonatkozásairól.⁹³ Bizonyossá vált a korábbi feltételezés, hogy Mikes nem tudott törökül, s adatai nem az élő török nyelv ismeretéből, hanem közvetett forrásokból származnak. A török eredetű szavak jelentős részét nem Törökországban hallotta, hanem anyanyelvének elemeiként vitte magával. Ezeknél jóval kisebb a helyszínen megismert és a franciás írásmód tanúsága szerint francia forrásokból átvett török szavak száma.

Ugyanakkor nem történt meg a kimutatható török nyelvjárási vonatkozások értékelése, s keveset foglalkoztak a *Leveleskönyv* török történeti utalásaival.⁹⁴ Hiányzik Mikes török kapcsolatainak megnyugtató tisztázása, a történeti szálak kibogozása és a törökországi életút állomásainak felmérése, szoros összefüggésben a törökországi kuruc emigráció történetének részletes megrajzolásával. Ehhez elengedhetetlen lesz a Mikessel kapcsolatos, általa írt és személyéhez fűződő török oklevelek kiadása, elemzése.⁹⁵

Az eszmetörténeti és a filológiai kutatások együttes erőfeszítésétől remélhető az olyan kérdések megoldása, mint például a *Keresztényi gondolatok* (1747) című fordítás kéziratának végén található autográf bejegyzésekben említett személyek azonosítása.⁹⁶ Az 1747–1748-ból, 1751-ből és 1758-ból származó bejegyzésekben Mikes a katolikus hitre való rodostói áttéréseket rögzítette, az említett személyeket azonban nem ismerjük, kilétüket Hopp Lajos sem tudta meghatározni. Időnként újra és újra felmerül a *Leveleskönyv* eredeti címében P. E. monogram mögé rejtett személy kilétének a problémája, az eddigi javaslatok azonban csupán feltételezések.⁹⁷

Az irodalomtörténeti és irodalmi Mikes-hagyomány

A Mikes-életmű hagyományozódását két hatástörténeti tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik a mintegy három évtizedes lappangást követő, megkésett felfedezés, ami azonban nem jelentette a teljes életmű birtokbavételét. A másik az a körülmény, hogy Mikes élete és műve a felfedezést követően szinte azonnal jelképpé vált,⁹⁸ s ez a szerepe lényegében napjainkig folyamatos.

⁹³ Vö. 10. jegyzet. A tanulmány anyaga beépült a kritikai kiadásba, önállóan nem jelent meg.

⁹⁴ MÖM I, 393–397. Bastav SERIF *Mikes Kelemen leveleinek török nyelvű anyaga* című, az 1990-es Mikes-konferencián tartott előadásának szövege nem található meg a konferenciakötetben; *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 8.

⁹⁵ Seres István jelenleg forráskiadványt készít elő isztambuli levéltári kutatásainak ide vonatkozó eredményeiből.

⁹⁶ MÖM III, 1063, 560.29. jegyzet.

⁹⁷ KOVÁCS, *Mikes Kelemen* (33. jegyzet), 1999, 49–50; BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 570, 80. jegyzet.

⁹⁸ HOPP, *Utószó* (35. jegyzet), 842.

A hagyományozódás tisztázatlan kérdései közül első helyen áll a kéziratok Magyarországra kerülése. Ismeretes, hogy az egyik elképzelés szerint a *Leveleskönyv* kéziratát a Szelim nevű travniki basa szolgálatában álló „Mészáros nevezetű magyar hazánkfia” kapta Rodostóban Horváth Istvántól, s ő hozta haza és adta át Görög Demeternek. A másik, Toldy Ferencre visszanyúló elképzelés Tóth Ferenc franciaországi emigráns közvetítő szerepét feltételezi. A kritikai kiadásban Hopp Lajos az első koncepció mellett foglalt állást, s valószínűnek tartotta, hogy a fordításkéziratok többsége is Mészáros révén jutott haza.⁹⁹ Növeli a bizonytalanságot, hogy mivel a tisztázatok egy részének nincs korábbi variánszövege, nem bizonyos, hogy Mikes valamennyi kézírata hazakerült.¹⁰⁰ Legújabbban Tóth Ferenc foglalkozott a problémával, aki újonnan feltárt, de csupán közvetett adatok segítségével gyengíteni igyekezett az első változatot, mondván, az a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően gyökerezett meg a szakmai köztudatban.¹⁰¹ A kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk.

Nem ismerjük pontosan a *Leveleskönyv*-kézirat Toldy Ferentől Bartakovics Béla egri érsekhez kerülésének módját,¹⁰² s nyitott kérdés, hogy *A Keresztnek királyi útja* című fordítás autográf kézírata a beragasztott negyven rézmetszettel mikor és kinek az adományaként jutott a dési állami gimnázium könyvtárába.¹⁰³ Hopp Lajos körültekintően tisztázta a *Leveleskönyv* első kiadásának keletkezési körülményeit, keveset tudunk azonban a kiadás erdélyi visszhangjáról.¹⁰⁴ Ide tartoznak Aranka György nem minden részleteiben ismert Mikes-kutatásai, a misszilis levelek korai kiadásának elmaradása, valamint a kérdés, hogy ki lehetett az első, 1762. évi misszilis másolat készítője.¹⁰⁵ Hopp Lajos szerint nem zárható ki újabb Mikes-misszilis felbukkanásának lehetősége a Nemes és a Petki család levéltárában, s az ismeretlen misszilisekre vonatkozó további nyomok is ellenőrizendők.¹⁰⁶

Részletes értékelésre vár az első Mikes-kutatók, így mindenekelőtt Aranka György, Toldy Ferenc és Abafi Lajos Mikes-képe.¹⁰⁷ A *Leveleskönyv* nyomtatott kiadásainak kihagyásai, szövegtorzulásai, betoldásai, félreértései és önkényes szövegalakításai, az elő- és utószavak ugyancsak megérnének egy összehasonlító vizsgálatot.

⁹⁹ MÖM I, 359–361; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 14.

¹⁰⁰ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 289.

¹⁰¹ TÓTH Ferenc, *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat-történetéhez*, ItK, 108(2004), 559–567.

¹⁰² MÖM I, 366–368; HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87. Az 1867. okt. 21-i levélből kiténik, hogy Toldy felajánlotta könyvtárát vagy annak egy részét Bartakovics érseknek megvételre. E munkák között volt a *Törökországi levelek* kézírata. Vö. SEBESTYÉN Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi levelei Egerbe?*, Heves Megyei Népújság, 1971. febr. 4.

¹⁰³ MÖM III, 951.

¹⁰⁴ MÖM I, 802–803.

¹⁰⁵ MÖM I, 804.

¹⁰⁶ MÖM I, 809–810.

¹⁰⁷ Az Aranka-hagyaték új, módszeres feldolgozásához vö. *Aranka György gyűjteménye, I, Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, 2004.

Sem az irodalomtörténeti, sem az irodalmi Mikes-hagyomány kritikai értékelése nem választható el a folyamattól, melynek során a 19. század első felében a romantikus szemlélet páros ikonná stilizálta Rákóczit és Mikest, s az alakjukban megtestesült függetlenségi felfogás irodalmi és politikai kultusza szorosán összefonódott egymással.¹⁰⁸ Lévay József 1848. november 12-én megjelent, gyorsan népszerűvé vált Mikes-versében a 48-as idők szellemét és önmagát vetítette bele Mikes alakjába, s az öreg, magára maradt „tengerparti búsuló” egyoldalú képét rögzítette évtizedekre. Az önkényuralom idején a meg nem alkuvó ura mellett kitarító Mikes alakja politikai jelképpé vált, majd a kiegyezés korában ez a jelkép kezdett kiüresedni. Ezt követően a Nyugat-kör tagjainál vett új irányt az értelmezés: a nyelvész ekkor lesz az írás gyönyörűségét önmagáért élvező írók új szerepfelfogásának képviselője.

Ismeretes, hogy a *Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve fontos inspirációs forrásává vált az irodalomnak és a képzőművészetnek, s néhány évvel saját Mikes-drámájának¹⁰⁹ megírása és bemutatása után Veress Dániel elkészítette az irodalmi és képzőművészeti Mikes-hagyomány első áttekintését.¹¹⁰ Következtetése szerint, mellyel ma is egyetérthetünk, a Mikest színpadra állító szerzők nem tudták megragadni a Mikes-élmény drámai lényegét, a nagy Mikes-regény megírásra vár, s az alakja köré font novellák és elbeszélések sem tartoznak a magyar széppróza élvonalába. A levélutánzatok, költött novellisztikus levelek egy részében „[a] hangot néha sikerült eltalálni”, a legtöbbet és a leghatásosabban azonban a költők mondták ki Mikesről.¹¹¹ *Mikes a szépirodalomban* című, a hagyatékban található anyaggyűjtésének tanúsága szerint Hopp Lajos is tervezte a kérdés feldolgozását, ez azonban nem készült el.¹¹² Veress Dániel áttekintése óta több új Mikes-regény, -vers és -dráma született,¹¹³ s a *Leveleskönyv* megtermékenyítette a sci-fi és az ún. fikcióesszé műfaját.¹¹⁴ Mindezek a művek szinte teljesen feldolgozatlanok, ami kellőképpen indokolja az újabb elemzést és kritikai értékelést. A jelentősebb költők és írók – így például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Ady, Kosztolányi, Tamási, Márai, Sütő – Mikes-recepcióját, a *Leveleskönyv* stílustörténeti hatását érdemes lenne külön megvizsgálni.¹¹⁵

¹⁰⁸ HOPP, *Utószó* = MIKES *Művei* (8. jegyzet), 829–841; BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 532–533; MAKAY Gusztáv, *Lévay József: Mikes = Uő, „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” Versértelmezések*, Bp., 1959, 237–241.

¹⁰⁹ VERESS Dániel, *Mikes: Négy tél*, történeti dráma két részben, utójátékkal, Bukarest, 1969.

¹¹⁰ VERESS Dániel, *Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben* = Uő, *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 117–141.

¹¹¹ Uo., 127–128.

¹¹² Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGyA.

¹¹³ Így pl. IGNÁCZ Rózsa, *Hazájából kirekesztve*, Bp., 1980; MOLDOVA György, *Ha jönne az angyal...*, regény, Bp., 1998; GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes nénjének levelei*, levélregény, Bp., 2002; TAMÁS Menyhért, *Mikes*, *Hitel*, 16(2003), 7. sz., 6–19.

¹¹⁴ KEMÉNY Dezső, *A CXCVI. levél*, *Galaktika*, 1994/1, 18–21; KAMOCZSAY Ildikó, *A magyar realizmus bölcsőhelye: Rodostó*, fikcióesszé, *Élet és Irodalom*, 1987. márc. 20., 14. Vö. továbbá SZABÓ Gyula, *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi különtudósítások*, Bukarest, 1991, 191–351; BITSKEY István, *Ostorod volt-e Rodostó? Szabó Gyula hármaskönyvéről*, *Alföld*, 43(1992)/6, 82–84; BEDER Tibor, *A bujdosók nyomában*, POMOGÁTS Béla *Mikes Kelemen nyomában* c. előszavával, Csíkszereda, 2005.

¹¹⁵ Vö. SZILÁGYI, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége* (38. jegyzet).

Ezt a munkát is jelentősen megkönnyítheti egy korszerű, az irodalmi művek kritikai fogadtatását is dokumentáló Mikes-bibliográfia. A kritikai kiadás előmunkálatai keretében Hopp Lajos készített ugyan egy kb. 600 tételes Mikes-bibliográfiát, melynek anyaga részben beépült a kötetek jegyzetanyagába, maga a bibliográfia azonban nem jelent meg.¹¹⁶ A most tervbe vett új bibliográfia koncepciója szerint az anyaggyűjtés az irodalomtörténeti és szépirodalmi hagyomány számbavétele mellett kiterjed a képzőművészeti és a zenei recepció, valamint a kultusz adataira is.

Kitekintés

A fontosabb problémáknak ez a vázlatos áttekintése jelzi a kutatás nagymértékű specializálódását. A kérdések egy része hosszú múltra tekint vissza, gyakran szorosan összefügg egymással, s megoldásuk is csak együtt, jelentős munkabefektetéssel és anyagi ráfordítással lehetséges. Kitekintésül az újabb kutatások néhány olyan eredményét említtem meg, melyek új forrásokat tárnak fel, új módszereket alkalmaznak vagy új szempontokat érvényesítenek, s több területen is ösztönözhetik a továbblépést.

A kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenése óta eltelt mintegy húszéves időszak fontos eredménye volt az 1990-es budapesti jubileumi Mikes-konferencia, melyen együtt adtak elő a Rákóczi- és a Mikes-kutatók, s kialakult a történészek, irodalom-, művészet- és színháztörténészek, nyelvészek és folkloristák termékeny eszmecsereje.¹¹⁷ A tanácskozás bizonyította, hogy csak a tudományos együttműködés és új források feltárása vihetik előbbre a kérdések megoldását. Az ezt követő időszak egyik sajátos jelensége az esszé és a filológia eszköztárának együttes alkalmazása a Mikes-szakirodalomban, melynek során gyakran új feltevések és kérdések fogalmazódnak meg.¹¹⁸ Az ezekre adott válaszok többnyire csupán kísérleti jellegűek, azonban így is fontos ösztönzéseket közvetíthetnek a tisztán filológiai jellegű vizsgálatoknak.

Az 1990-es konferencián nagy figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta leveleit.¹¹⁹ Emellett szól szerinte a hírek hangsúlyos jelenléte, a csaknem mindvégig megnyilvánuló humor, a komikus motívumok és a vigasztaló szándék. Elképzelését időközben több tanulmányban kifejtette és további érvekkel igyekezett igazolni.¹²⁰ A koncepció lényegében Kosztolányi 1935-ben megfogalmazott, a hírek és a humor

¹¹⁶ *Mikes Kelemen-bibliográfia*, 141 lapos gépirat Hopp Lajos hagyatékában, MTA ITI IGYA.

¹¹⁷ *Irodalom, történelem* (30. jegyzet).

¹¹⁸ Így pl. LÁNG Gusztáv, *Az „enigmatikus” Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 49(1995), 415–419, BENE, *Eljutni* (54. jegyzet). Korábbi példa: CS. SZABÓ László, *A félhold jegyében: Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen* (1966) = Uő, *Alkalm: Esszék irodalomról, művészetről*, Bp., 1982, 242–280, itt: 266–280.

¹¹⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 53–58.

¹²⁰ Így pl. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes*, Liget, 4(1991)/1, 57–70 (ua. = Uő, *Pelikán a fiai*, Bp., é. n. [1992], 208–234); Uő, *Rodostó magyar társadalma és a Törökországi levelek = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II, szerk. BEKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÖSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1993, 954–963.

szerepét kiemelő gondolatait fejleszti tovább,¹²¹ s ebből következtet a levelek valóságos korabeli közönségére. A Mikes-kutatás érdemben sokáig nem reagált a fölvetésre. Ennek egyik oka lehet az olyan levelek nagy száma, melyek az aktuális tartalom vagy a sajátos hangvétel miatt aligha hangozhattak el a rodostói nyilvánosság előtt. Legutóbb Bene Sándor reflektált a fölvetésre, aki miután – alább részletesen idézendő – tanulmányának főszövegében kifejezte egyetértését a hipotézissel, a kapcsolódó jegyzetben óvatosan úgy foglalt állást, hogy a levelek „kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni.”¹²²

Növeli a kérdés súlyát, hogy a levélgyűjtemény kijelentései egyrészt elhelyezendők az adott társadalmi, kulturális kontextusban, másrészt forrásul szolgálnak a kontextus rekonstrukciójához. Az elsődleges kontextus tisztázásához elengedhetetlen lesz a gyűjtemény elhallgatásainak (ún. zones de silence), a virtuális bensőségességet, a valóság illúzióját megteremtő eszközöknek és az elhithető formuláknak a módszeres vizsgálata. Ma még nem látjuk világosan, hogyan alakul a *Leveleskönyv*ben a kitalált valóság és a hitelesség-problematika kapcsolatrendszer, az írásbeliség és a szóbeliség viszonya. A gyűjtemény egyszerre kifejezője egy valóságos és egy fiktív kommunikációs térnek; a levélbeli fiktív párbeszéd mindig többértelmű és lezáratlan. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a gyűjtemény fontos szerepet játszott a levélíró azonosságának létrehozásában, s ezáltal bepillantást enged gondolkodásának folyamatszerűségébe.

Az új forrásanyag, azon belül az európai diplomáciai források feltárásának eredményességét jelzik Tóth Ferenc kutatásai.¹²³ A nantes-i diplomáciai levéltárban Tóth megtalálta a d'Andrezel vicomte hagyatékával kapcsolatos iratanyagot, benne a konstantinápolyi nagykövet könyveinek 93 tételes jegyzékével. A jegyzéken két olyan munka is található, melyeket Mikes lefordított, és további mintegy tíz olyan mű, melyekből merített a *Leveleskönyv*ben. A forrásközlés nagy jelentőségű, különösen, ha figyelembe vesszük d'Andrezel Rákóczihoz intézett, korábban publikált levelét, melyben a nagykövet érdeklődik egy, a fejedelemnek korábban elküldött könyv kézhezvételéről.¹²⁴ Tóth Ferenc feltételezése, mely szerint a könyvek az azokat megvásárló galatai francia jezsuiták vagy más rendbeli honfitársaik közvetítésével juthattak el Mikeshez, még bizonyításra szorul, s elvégzendő a d'Andrezel-féle lista összevetése a rodostói könyvtár jegyzékével.

A további kutatás feladata lesz Rákóczi és Mikes írói munkásságának módszeres összevetése. A hagyatékában fennmaradt, 1987-re datált tartalomjegyzék szerint Hopp Lajos tervezett egy, *A Rákóczi-szabadságharc és emigráció kulturális-irodalmi törekvé-*

¹²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen* (1935) = Uő, *Lenni, vagy nem lenni*, s. a. r., előszó ILLYÉS Gyula, Bp., 1961, 83–90.

¹²² BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 565, 570, 80. jegyzet.

¹²³ TÓTH Ferenc, „Habent sua fata libelli”: *D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 62(2008), 760–773.

¹²⁴ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, s. a. r., bev., jegyz. KÖPECZI Béla, ford. NÉMETH Miklós, Vaja, 1984, 175. Az 1727. jan. 7-i keltezésű, 89. sz. levelet idézi HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 292.

sei: *Rákóczi és Mikes* című, 40 íves kötetet.¹²⁵ Ennek Rákócziról szóló első részét el is készítette, ez azonban kéziratban maradt, s a második rész tudomásom szerint nem készült el. A tartalomjegyzék és a kézirat-töredék tanúsága szerint Hopp Lajos külön-külön, más-más szempontok szerint képzelte el a két életmű bemutatását, s ezen belül csupán alkalomszerűen utalt a párhuzamokra és a különbségekre. Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiájában több mint száz oldal terjedelemben elemzi a fejedelem írói hagyatékát, a mikesi életművet azonban nem vonja be a vizsgálatba.¹²⁶ A kötetéről írt recenziójában Hopp utalt ugyan a Rákóczi- és Mikes-kutatások néhány kapcsolódási lehetőségére, a módszeres összevetés szempontjai azonban kidolgozatlanok.¹²⁷ Az ilyen irányú kutatásokat bizonyosan fellendíti majd a *Vallomások* kritikai kiadásának megjelenése.

Bene Sándor említett tanulmányában joggal sürgeti a „vallásos” és a „politikus” Mikes alakjának összekapcsolását, s fontos megjegyzéseket tesz Rákóczi és Mikes gondolatvilágának eltéréseiről.¹²⁸ A *Leveleskönyv* rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye” szerinte a várakozás; Rákóczival ellentétben Mikes nem törekszik az egyesülésre Istennel, hanem várja, hogy Isten megszólítsa. Mikes nem Rákóczi „voluntarista miszticizmusa” felé tájékozódik, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét. Másfelől Rákóczi *Értekezés a hatalomról* című művét Bene Sándor a *Leveleskönyv* megkerülhetetlen szubtextusaként értelmezi, s feltételezése szerint Mikesnek ismernie kellett a fejedelemnek ezt az egyszerre archaikus és modern politikai teológiát közvetítő művét. Ennek fényében végleg el kell vetnünk Mikes apolitikusságának téveszméjét, aki – Rákóczihoz hasonlóan – teológiailag meghatározott szabadság-fogalommal dolgozik. Ugyanakkor Mikes szembehelyezkedik Rákóczi tipologikus, figurista írásmagyarázó, meditációs módszerével, amikor például használaton kívül helyezi a zsidó–magyar sorspárhuzamot, s ezzel elutasítja a nemzeti mitológia egyik kedvelt elemét. A gondolatmenet végkövetkeztetése szerint Mikesnél – Rákóczitól eltérően – nem olvad egybe a politikum és a teologikum, hanem egymás mellé kerülnek, s az ironia alakzata tartja össze őket.

A tanulmány egyben jelzi a narratológiai megközelítés fontosságát, ami eddig jórészt hiányzott a *Leveleskönyv* értelmezőinek eszköztárából. Bene Sándor Ady és Márai Mikes-képét, emigrációs helyzetértékelését szembeesíti a hagyományos Mikes-értelmezés kliséivel. Miközben választ keres a „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?” lényegében máig megválaszolatlan kérdésre, a válaszkeresést összekapcsolja a „menni vagy maradni” ma sokak számára ismét időszerű problémájával. A válasz, mely szerint Mikes azért nem jött haza, mert bizonyosságot akart tenni arról, hogy otthon nincs szabadság, megítélésem szerint némileg leegyszerűsítő, s döntése – ha volt ilyen egyáltalán – minden valószínűség szerint több tényezővel együttesen magyarázható.

¹²⁵ A két gépelt oldalnyi tartalomjegyzék kézzel írt keltezése az első oldal tetején jobbra: „87. V. 6.” Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGYA.

¹²⁶ KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet).

¹²⁷ Lásd 88. jegyzet.

¹²⁸ BENE, *Eljutni* (54. jegyzet).

Ennél termékenyebbnek látszik a hipotézis, mely szerint a várakozás mellett a mindent relációba állítás, a folytonos viszonyulás és viszonyítás a *Leveleskönyv* másik fő szervező elve. A narratológiai és recepcióelméleti megközelítés lehetőséget ad a megfigyelésre, mely szerint a levelek fontos sajátossága a szövegszervezés eleve dialogikus módja: az olvasói pozíció bevonása az írás játékába és a szerepcsere lehetőségének ismételt hangsúlyozása. Mindez jelzi, a *Leveleskönyv* esetében elvégzendő a retorikai sajátosságok, a levéltípusok és levélfunkciók összehasonlító elemzése, nélkülözhetetlen a szövegszintek, a prototextus, a peritextus és a paratextus figyelembevétele, s eredményes lehet az elsődleges és a másodlagos címzettek szerepeinek vizsgálata, az illúziókeltés eszközeinek módszeres feltárása.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a mikesi életmű újabbán ösztönző szerepet kapott a társadalomtudományokban, s ezek a következtetések tanulsággal szolgálhatnak az irodalomtudománynak is. Így például az életmód- és életminőség-vizsgálatok a szociálpszichológiával együtt az életmód új kihívásaival szembesítik a *Leveleskönyvet*, s a társadalmi kényszer elfogadhatóvá és hasznosíthatóvá tételének, az egészség megtartásának példájaként, életmentő szerepjáteként értelmezik Mikes levélírói tevékenységét.¹²⁹ Mint Bodnár Ilona kiemeli, Mikes a levelekkel megteremti a szellemi tevékenység személyes formáját, s ezzel lényegében szabadságot hoz létre.

Az áttekintést azzal szeretném befejezni, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra készülve a kitűzött kutatási feladatok teljesítése mellett szükségesnek tartom a köztudatban élő egyoldalú és hamis Mikes-kép korrekcióját. Ennek érdekében az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán programot készítettünk a kor kutatóinak és a társadalom szélesebb rétegeinek megszólítása érdekében. A már említett tervek mellett megjelent a *Leveleskönyv* 1794-es kiadása egy különleges példányának hasonmása,¹³⁰ szövegválogatást állítottam össze a teljes életműből. A levélíró és a fordító alakját egyaránt bemutató, kettős kiállítást készítettünk elő a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagából, Mikes-honlapot hozunk létre és nemzetközi tanácskozást rendezünk, a nagyközönségnek is nyitott keretprogramokkal. Tekintettel arra, hogy Mikes a nyugatnak és keletnek egyaránt átadható kevés régi klasszikusunk egyike,¹³¹

¹²⁹ BODNÁR Ilona, *A szeretet egészsége – az egészség szeretete: Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint*, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 9(2008), 349–365.

¹³⁰ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Szombathely, 1794*, Eger, 2009 (HOPP Lajos, KUNTÁR Lajos és CZEGLÉDI László tanulmányával).

¹³¹ Vö. pl. *Anthologie de la prose hongroise*, par Jean HANKISS et Léopold MOLNOS, Paris, (1938), 19–22: *Clément Mikes*; David Mervyn JONES, *Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966, 62–102: *II Mikes (1690–1761) Letters from Turkey*; Kelemen MIKES, *Briefe aus der Türkei*, aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul KÁRPÁTI, Frankfurt/M.–Leipzig, 1999; Uő, *Letters from Turkey*, transl. from the Hungarian and ed. by Bernard ADAMS, London–New York, 2000; Uő, *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia FRANCHI, Roma, 2006; Uő, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çeviri Edit TASNÁDI, türkçeye uyarlayan Figen TURNA, İstanbul, 1999; Gianpiero CAVAGLIA, *In esilio dall'Occidente: Le Lettere dalla Turchia di Kelemen Mikes = Storia della letteratura ungherese*, I, a cura di Bruno VENTAVOLI, Torino, 2004, 183–198; *Pages choisies de la littérature hongroise des origines au milieu du XVIIIe siècle*, préface et choix des textes par Tibor KLANICZAY, Bp., 1981, 235–246: *Kelemen Mikes; Patrimoine littéraire européen*, IX, *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778 : Anthologie en langue française*, sous la dir.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2030. CZXX. évfolyam 60'szám

s a fölvetett kérdések egy részének megoldása csupán a francia kutatás segítségével remélhető, tervbe vettük a *Leveleskönyv* mindeddig hiányzó francia fordításának elkészítését.

de Jean-Claude POLET, Paris, 1997, 316–323: *Mikes*. Mikes nyelvének latinizmusai, archaizmusai, provinciális és dialektális elemei szinte mondatonként nagyon nehéz dilemmák elé állítják a filológiai hűségre törekvő, ám a mai olvasó igényeit is szem előtt tartó fordítások készítőit.